

ترجمه و نقد مقاله «حدیث شیعه»

پدیدآورده (ها) : کلبرگ، اتان؛ بهرامی، محمد حسین؛ عربشاهی، زینب السادات
علوم قرآن و حدیث :: حدیث حوزه :: بهار و تابستان 1395 - شماره 12 (علمی-ترویجی)
از 92 تا 113
آدرس ثابت : <http://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1190575>

دانلود شده توسط : موسسه دارالحدیث
تاریخ دانلود : 13/02/1396

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است. بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابراین، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [فوائین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

پایگاه مجلات تخصصی نور

www.noormags.ir

ترجمه و نقد مقاله «حدیث شیعه»

تاریخ دریافت: ۹۵/۵/۳۰ - تاریخ پذیرش: ۹۵/۶/۲۱

اتان کلبرگ

* محمدحسین بهرامی

** زینب السادات عربشاهی

چکیده

اتان کلبرگ از مستشرقان برجسته معاصر که علاقه فراوانی به پژوهش در موضوع حدیث شیعه دارد، در مقاله‌ای به تبیین تاریخ گردآوری و تدوین حدیث شیعه و گونه‌شناسی موضوعی آن در قرون اولیه پرداخته است. این مقاله مشتمل بر نقاط مثبتی از جمله جامعیت گزارش در عین اختصار و نگاه مثبت به تاریخ تدوین آثار شیعی و ارتباط آن با دوره صدور احادیث است. از جمله مبانی قابل نقد کلبرگ در این مقاله، که موجب برخی نتیجه‌گیری‌های ناصواب شده، پذیرش فرضیه تکاملی بودن تاریخ تطور شیعه، تأکید بیش از اندازه بر جدلی بودن حدیث شیعه و تصویر اشتباه از جایگاه و میزان تأثیرگذاری تقیه بر معارف شیعی است. مبانی کلبرگ و تعدادی از آرای وی که غالباً ناشی از اعتقاد به مبانی فوق است، پس از ارائه ترجمه مقاله مورد نقد و بررسی قرار گرفته است.

کلیدواژه‌ها: اتان کلبرگ، تاریخ حدیث شیعه، تدوین حدیث، نقد خاورشناسان.

* استادیار جامعه المصطفی العالمیه و مدرس مرکز تخصصی علوم حدیث (mbahrami@noornet.net).

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد دانشگاه قرآن و حدیث، نویسنده مسئول (z.arabshahi@chmail.ir).

هرچند حدیث اسلامی از موضوعات مورد علاقه در مطالعات مستشرقان است، ولی این مطالعات عمدتاً بر حدیث اهل سنت متمرکز بوده و با توجه به تفاوت‌های اساسی تاریخ و مسائل حدیث شیعه با حدیث اهل سنت، قابل انطباق بر حدیث شیعه نیست. در این میان، اتان کلبیگ از مستشرقان برجسته‌ای است که به صورت تخصصی در حوزه حدیث شیعه به مطالعه و پژوهش پرداخته است.

آنچه در پی می‌آید، مقاله «حدیث شیعه»^۱ از اتان کلبیگ است که در آن برجسته‌ترین ویژگی‌های حدیث شیعه در قالب گزارش مختصری از تاریخ تدوین و آثار برجسته به تصویر کشیده شده است و تا حد زیادی گویای شیوه‌ی نگرش کلبیگ به حدیث شیعه و نقاط قوت و ضعف آن است. این مقاله در ضمن کتابی با عنوان «ادبیات عرب تا پایان دوره بنی‌امیه» توسط انتشارات کمبریج منتشر شده است در ادامه، متن کامل مقاله به فارسی برگردان شده و پس از آن نقدهایی در ارتباط با مبانی و آرای ارائه‌شده در این مقاله، مورد اشاره قرار گرفته است.

حدیث شیعه

گردآوری و نقل

شکل‌گیری پیکره مستقل حدیث شیعه را می‌توان در نیمه اول قرن دوم / هشتم^۲ دنبال کرد. اختلافی که در آن زمان بین شیعه و غیرشیعه شکل گرفته و ریشه در کشمکش سیاسی - مذهبی برای جانشینی محمد ﷺ داشت، منجر به نبردهای خونین و اذیت‌های بی‌رحمانه‌ای شد. تقریباً همه شیعیان در ستایش بی‌حد و حصر علی بن ابی‌طالب علیه السلام مشترک بودند. آنان معتقد بودند او حاکم شرعی و برحق پس از رحلت پیامبر است و همه حاکمان مشروع پس از علی علیه السلام باید از میان فرزندان ایشان باشند. این ادعای مشروعیت با شهادت حسین بن علی علیه السلام و همراهانش در کربلا (محرم ۶۱ / اکتبر ۶۸۰) نیروی مضاعف یافت.

با وجود این عوامل متحدکننده، تشیع از آغاز با تفرقه و دودستگی‌های فراوان احاطه

1. Beeston 1983, 299 chapter 12; "Shi'i Hadith"

۲. تاریخ‌های ذکرشده در این مقاله به دو صورت هجری قمری و میلادی است و این دو تاریخ با علامت «/» از یک‌دیگر جدا شده‌اند.

شده بود. برخی شیعیان از جمله پیش گامان زیدیه معتقد به درگیری مسلحانه علیه حاکمان اموی بودند. آن‌ها به رهبری زید بن علی، نوۀ حسین بن علی بن ابی طالب علیه السلام متحد شدند که خیلی زود شکست خورده و کشته شد (۷۴۰/۱۲۲). شیعیان هم چنین توسط عباسیان به کار گرفته شده و به طور چشم گیری در سرنگونی امویان سهیم شدند. به علاوه گروه های متنوعی از شیعیان وجود داشتند که توسط نسل های بعدی به طور تحقیق آمیزی به عنوان افراطیان (غلات) معرفی شدند. این افراد برای علی علیه السلام مقام الوهیت قائل بودند و گاهی مفاهیمی از قبیل تجسد و تناسخ را پذیرفتند.

با این حال، شاخه ای از شیعه که در نهایت بزرگ ترین و مهم ترین فرقه را در درون تشیع تشکیل داد، طی دوران امویان و بخش اعظمی از دوره عباسیان آرام ترین گروه بود. این فرقه امروزه به عنوان شیعه امامی، جعفری یا اثنا عشری (دوازده امامی) شناخته شده اند (در ادامه تنها با عنوان «شیعه» از ایشان یاد می شود). اولین رهبران برجسته این فرقه امام پنجم شیعیان، محمد بن علی باقر علیه السلام (م. ۷۳۲/۱۱۴ یا ۷۳۵/۱۱۷) و پسرش امام ششم، جعفر صادق علیه السلام (م. ۷۶۵/۱۴۸) بودند که توسط حلقه ای از شاگردان علاقه مند احاطه شده بودند. در حالی که جهان اسلام درگیر اغتشاشات نظامی و سیاسی بود، اینان در آرامش نسبی مدینه، عقاید شیعه، شاخه ویژه خود را، گسترش می دادند که این عقاید با برخی تغییرات تا امروز پایدار بوده است.

عقاید شیعه در ارتباط با منشأ حاکمیت در اسلام پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم، عمدتاً با باورهای اهل سنت متفاوت است. این اختلاف تأثیر مستقیمی بر ساختار حدیث شیعه، به عنوان مخالفان اهل سنت، گذاشت. در میان اهل سنت نقش اصلی در انتقال کلام پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم به نسل های بعدی، به صحابه ایشان اختصاص یافته است. از این رو یک اسناد سنی، طبق قاعده، به صحابه ای منتهی می شود که او از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم نقل می کند، ولی از دیدگاه شیعه همین صحابه که در میان اهل سنت احترام زیادی داشتند، با اندکی استثنا، افرادی بودند که در برابر حکومت نامشروع سه خلیفه اول سکوت کرده و یا حتی فعالانه آن را مورد حمایت قرار دادند. بنابراین هرچند علمای شیعه، در نظرات خود در ارتباط با خطای اخلاقی و دینی صحابه اختلاف نظر داشتند، با این حال، در این که صحابه نمی توانند ناقل قابل اعتمادی برای کلام پیامبر باشند، هم داستان بودند.

به علاوه، با رشد عقیده شیعی امامت، برای اولین بار، این تصور متعصبانه شیعی شکل گرفت که امام که آخرین حاکمیت دینی به او سپرده شده است، به واسطه ماهیت الهی خود، از هر گناه و اشتباهی محفوظ است (معصوم)، از دانشی تقریباً نامحدود، و انتصابی شخصی و صریح برخوردار شده است و اراده خداوند را منتقل می‌کند. از سوی دیگر صحابه، حتی اگر دشمنی با آل علی به ایشان نسبت داده نشده باشد، افرادی جایز الخطا و فانی هستند که دانش ناقص و قضاوت اغلب معیوبشان، آن‌ها را از هرگونه ادعای حاکمیت محروم می‌کند. برای تبیین نکته اخیر، در ادبیات شیعی، اغلب به موقعیت‌های مختلفی ارجاع داده می‌شود که در آن عمر بن خطاب مجبور می‌شد در مسائل قضائی که خود از آن‌ها بی‌اطلاع بود، به مشورت با علی بن ابی‌طالب علیه السلام بپردازد. در برخی موارد از احادیث شیعه، صحابه به عنوان راویان از پیامبر صلی الله علیه و آله ظاهر شده‌اند. اولین دلیل این رخداد، پنهان کاری احتیاط‌آمیز «تقیه» است. [توجه به عامل تقیه در زمانی است] که معلوم شود تظاهر به پذیرش اعتبار یک صحابه به جای یک امام، ضروری است. دومین دلیل در کارهای جدلی ضد سنی است؛ هنگامی که بتوان در برابر مخالفان سنی استدلال قانع‌کننده‌ای را فراهم کرد که در آن اعتقادی شیعی توسط یک صحابی کاملاً ضد شیعه، نقل شده باشد. اما بدنه اصلی روایات شیعه همان بیانات ایرادشده توسط پیامبر و امام است (پیامبر و امام هر دو حایز سطح برابری از اعتبارند) که به وسیله شاگردان هر امام به نسل‌های بعد منتقل شده است. نام این شاگردان، اغلب به همراه زندگی‌نامه کوتاهی از آن‌ها، در تراجم کهن شیعه آمده است.

کهن‌ترین آثار باقی‌مانده شیعه، مجموعه‌هایی از حدیث است که با عنوان «اصول» (مفرد: اصل) شناخته می‌شود. اصل نوع خاصی از مجموعه [حدیثی] است؛ در مقابل سایر مجموعه‌های حدیثی که با عنوان «کتب» (مفرد: کتاب) شناخته می‌شوند. اصل منحصراً متشکل از سخنان یک امام است که برای اولین بار به رشته تحریر درآمده است. در برخی موارد نویسنده یک اصل از احادیثی گزارش می‌دهد که خود او به صورت مستقیم از امام شنیده است. در سایر موارد او به اعتبار عالمی حدیثی (راوی) تکیه می‌کند که آنچه را از امام شنیده نقل می‌کند. اثر مشهوری که اصل بودن آن مورد توجه قرار گرفته و در قالب نسخه‌های متعدد بر جای مانده، کتاب سلیم بن قیس (یا کتاب *الستیفیه*)، که پس از مؤلف به این نام نامیده شده است. سلیم بن قیس هلالی امیری،

مؤلف کتاب، پیرو علویان بود و در خلال حکومت حجاج بن یوسف اموی حاکم عراق ۷۵-۹۵/۶۹۴-۷۱۴ از دنیا رفت. است. ابن ندیم (م. ۳۸۵/۹۹۵ یا ۳۸۸/۹۹۸) فهرست نویس مشهور شیعه، این کتاب را اولین اثر شیعه به شمار می آورد، اما نویسندگان متأخر شیعه، همانند گلدزیهر، به اصالت این کتاب نگاه شکاکانه تری داشته و برخی آشکارا آن را جعلی اعلام می کنند.

تعداد اصول معمولاً چهارصد مورد تخمین زده می شود (در نتیجه، از این مجموعه در آثار شیعه با عنوان «اصول اربعمائه» یا «اصول چهارصدگانه» یاد می شود) که از آن ها، تنها نام سیزده اصل شناخته شده که در قالب نسخ خطی باقی مانده است. بیشتر اصول به شاگردان [امام] جعفر صادق علیه السلام نسبت داده شده است؛ با وجود این، تکمیل اصول تا رحلت امام یازدهم، [امام] حسن عسکری علیه السلام (م. ۸۷۳/۲۶۰) ادامه یافت. اصول به جای مانده مشتمل بر محتوایی تاریخی، اعتقادی، فقهی، داستانی و جدلی است. محتویات اصول، شاخص های بنیادین تشیع را منعکس می کند که متشکل است از احترام به اهل بیت و امامان و بدگویی از دشمنان آن ها، تمایل به تأکید بر طبیعت مستقل فقه شیعه و تأکید مکرر بر این اعتقاد بنیادین که تنها تشیع حامل پیام واقعی پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم است. این اصول گوناگون در مرحله ای متأخر در نوشته های بزرگ تری به نام «جوامع» گنجانده شد که به نوبه خود، به عنوان اساسی برای نوشته های نهایی شیعه در نسل های بعدی قرار گرفت.

کار عظیم گردآوری و ویرایش احادیث شیعه توسط علمای بزرگ شیعه که در بخش های مختلف دنیای اسلام مشغول به کار بودند به عهده گرفته شد. با رسیدن قرن سوم / نهم، قم به عنوان بارزترین مرکز آموزشی شیعیان جای گزین کوفه شد. عالمان شیعه مانند همتایان سنی خود، اغلب سفرهای فراوانی را برای یافتن احادیث معتبر شیعه متحمل شدند و خود را درگیر غربال کردن مواد مشکوکی نمودند که در احادیث یافت می شد. این کار در مرحله اول با بررسی جدی و انتقادی اسناد صورت می گرفت و اسناد مشتمل بر یک یا چند شخص غیرقابل اتکا به عنوان «ضعیف» کنار گذاشته می شدند. در نگاه شیعه، غیرقابل اعتماد بودن معمولاً با انحراف مذهبی مترادف بود. بنابراین بخش بزرگی از راویان، متهم به وقف (برامام خاصی توقف کردن و فهرست کامل دوازده امام را به رسمیت نشناختن)، غلو (افراطی گری) و یا نصب (انزجار از شیعه؛

ویژگی ای که به شکلی موهن به اهل سنت نسبت داده شده) شدند.

نگرانی شیعه درباره حدیث، در سه سده نخست اسلام، تنها نتیجه اشتیاق به محافظت و نشر میراث شیعه نبود، بلکه احتمالاً از ساختار مقامات دینی درون خود شیعیان نیز ناشی می‌شد. مادامی که تئوری امامت یک باور تثبیت شده و مورد پذیرش عموم نشده بود، تلاش‌های عقلانی و آزاد[اندیشانه] می‌توانست در میان جامعه با تسامحی نسبی مورد پذیرش قرار گیرد. در واقع زندگی نامه برخی شخصیت‌های ممتاز، مانند هشام بن حکم (م. ۷۹۵-۷۹۶/۱۷۹) و هم‌عصر او مؤمن (شیطان) الطاق همانند عناوین کتاب‌هایشان، مؤید آزادی آن‌ها در پرسش‌های کلامی و اعتقادی مورد مناقشه در اواخر بنی‌امیه و اوایل بنی‌عباس است. به هر حال، باور در حال رشد به امام به عنوان مرجع نهایی، آرام آرام محدودیت‌هایی را بر اختلاف نظرهایی که می‌توانست روا شمرده شود، حاکم نمود. از این به بعد، هر چیزی که در نوشته یک مؤلف وفادار شیعه بیان می‌شد، مفروض بود که مهر تأیید امام را با خود به همراه دارد. بنابراین «حدیث» که بر اساس طبیعت خود منعکس‌کننده مرجعیت امام بود، به عنوان تنها زمینه‌ای که علمای شیعه عموماً در آثار خود از آن ممانعت نمی‌کردند، باقی ماند.

این اوضاع در پی دو اتفاق اساسی، دستخوش یک تغییر کامل شد. اولین اتفاق، غیبت امام دوازدهم در سال ۸۷۴/۲۶۰ یا ۸۷۸/۲۶۴ بود. برحسب اعتقاد شیعه بعد از غیبت دوازدهمین امام، چهار تن از سفرای (مفرد: سفیر، پیغامبر، نایب) ایشان به طور پی‌درپی، وکالت ایشان را در میان پیروانشان عهده‌دار بودند. این دوره با نام «غیبت صغرا» شناخته می‌شود. و در پی آن دوره «غیبت کبرا» از سال ۹۴۱/۳۲۹ شروع شد؛ که در این دوره نایب مستقیمی از امام در روی زمین نبود. در دوره غیبت کبرا که تا زمان ظهور مجدد امام به عنوان «مهدی» تداوم خواهد داشت، رهبری دینی جامعه شیعه در دست علماست. به عبارت دیگر، علمای شیعه از قرن چهارم/دهم به بعد خود را در صف اول یافتند؛ بدون مرجعیت دینی نهایی که تاکنون همه سؤالات مهم باید به او ارجاع می‌شد. (اگرچه این که، آیا آخرین امامان حقیقتاً مرجعیت مفروض خود را اعمال کرده‌اند، نکته قابل بحثی است.) این حقیقت، مسئولیت بی‌سابقه‌ای را بر عهده رهبران شیعه قرار داد. این موضوع هم‌چنین فعالیت‌های عقلانی شیعه را به نحو چشم‌گیری تقویت کرد. انگیزه مضاعف برای این فعالیت‌ها نیز توسط دومین اتفاق اساسی فراهم

شد؛ روی کار آمدن خاندان شیعه بویه (آل بویه) در مرکز امپراتوری عباسیان. در دوران آل بویه (۳۳۴-۴۴۷/۹۴۵-۱۰۵۵)، شیعیان توانستند نظریات خود را با آزادی بیان کنند؛ [شرایطی] که پیش تر به ندرت افتاده بود و معلوم نبود تا قرن ها تکرار شود. جای تعجب نبود که در این دوره، مرکز فعالیت های شیعه از قم به ری و سپس به بغداد تغییر کرد و آن جا مرکز اصلی آموزشی شیعیان شد.

با رهایی از الزام به تسلیم شدن در برابر نظر امام و برخورداری از حمایت آشکار حکومتی خیراندیش^۱، عالمان شیعه در دنبال کردن مسیر جدیدی در اندیشه و گفتمان آزاد بودند. عرصه ادبیات شیعی با آثاری در زمینه فقه، عقاید، الهیات، تاریخ، ادب و مانند آن تقویت شد. آثار جدید نسبت به پیشینیان خود از ویژگی های فردی بیشتری برخوردار بودند و نشانه های روشنی از مؤلفان شان را با خود به همراه داشتند. اگرچه در این زمان، حدیث بیشتر اهمیت اولیه خود را حفظ کرد، [ولی] گرایش به سمت استفاده از آن به عنوان مبنایی برای شکل گیری یک مباحثه بود تا این که تنها به عنوان پایانی برای خودش مورد مطالعه قرار گیرد. به علاوه، در نتیجه افزایش تأثیر معتزله در تفکر شیعی، اکنون قرآن و حدیث می بایست برای ترجیح یافتن، با عقل به رقابت می پرداختند. در نگاه آن دسته از عالمان شیعه که بر اهمیت عقل تأکید داشتند، پذیرش خودکار هر حدیثی که آزمایش رایج «اسناد» را گذرانده، به عنوان یک الزام اعتقادی یا شرعی، اشتباه بود. این مؤلفان، که با عنوان اصولیان «مجتهدان» شناخته می شوند، بیشتر چهره های شاخص دوره آل بویه را تشکیل می دادند. آن ها با اخباریان حدیث تراشی که اصرار داشتند هر خبر واحدی که اعلام و شنیده شده، منبع مشروعی برای احکام است، مخالف بودند. درگیری بین این دو مکتب فکری که ممکن است ریشه در دوره متصل به غیبت امام داشته باشد، در دوره صفویه مجدداً شعله ور شد و سرانجام در قرن هجدهم با پیروزی اصولیان پایان یافت.

برای تاریخ حدیث شیعه، دوره آل بویه از دوره های بسیار با اهمیت است. در خلال این سال ها، با شرایط مساعد سیاسی و مذهبی، اصولیان و اخباریان، توان خود را به

۱. دو واقعیتی که کوهن (در مقاله «آل بویه» خود در *دائرة المعارف/سلام*) مورد اشاره قرار داده، ممکن است کاملاً بی ارتباط نباشند. در حقیقت، غیبت امام راهبرد به رسمیت شناختن قدرت دنیایی را که در حاکم عباسی تجلی یافته بود، تسهیل کرد و بدین جهت، نگرش دوستانه تر به عباسیان آسان تر شد.

گردآوری و ساماندهی پیکرهٔ عظیم حدیث شیعه اختصاص دادند.

توصیف پیکرهٔ حدیث شیعه

حدیث در آگاهی شیعه، بیشتر در قالب جدلی پدیدار شد، تا قالب‌های ادبی دیگر. شیعیان از طریق احادیثشان بود که نگرش خود را دربارهٔ محیط پیرامون خود به روشنی بیان کردند، آداب و اعتقاداتشان را پی‌ریزی کردند و خودشان را به عنوان موجودیتی که به روشنی قابل دفاع است، مورد تأکید قرار دادند. اگرچه حدیث انعکاس قدیمی‌ترین مرحلهٔ شناخته‌شدهٔ فعالیت‌های ادبی شیعی است، در ادامه نیز به خوبی موقعیت مرکزی و مهمی را در نسل‌های بعدی برای خود حفظ کرد. نتیجهٔ شواهد موجود، نشان‌دهندهٔ آن است که پیکرهٔ حدیث شیعه به طور کامل در آغاز غیبت کبرا تولید شده است و همهٔ احادیثی که امروزه تنها از طریق آثار متأخر شناخته می‌شوند، در حقیقت بازآفرینی قابل اعتمادی از محتوای کهنی است که ریشه در دورهٔ امامان دارد. در حقیقت اکثر احادیث باقی‌ماندهٔ شیعه، در قالب سامان‌مندی که توسط علمای شیعه دوره آل‌بویه تکمیل شده، به دست ما رسیده است. این علما تمایل داشتند محتوای موجود را طبقه‌بندی کنند تا در نتیجهٔ آن را در دسترس تر عرضه کنند. برای رسیدن به این مقصود آن‌ها غالباً مجموعه‌های حدیثی اولیه (اصول اربعمائه) را به اجزائی تقطیع می‌کردند و سپس تک حدیث‌های برگرفته از آثار مختلف را بر اساس موضوع طبقه‌بندی می‌کردند. این فرایند به این معنا بود که مجموعه‌های اولیه، در شکل اصلی خود، کم‌کم موقعیت برجستهٔ پیشین خود را از دست داده و دستخوش تسامح فزاینده‌ای شدند. در همین زمان، در نتیجهٔ تلاش چشم‌گیر علما در ویرایش احادیث، پیکرهٔ حدیث شیعه قالب نهایی و روشن خود را به دست آورد.

در گردآوری احادیث شیعه، موارد مرتبط با فضایل و امتیازات ویژه امام، از جایگاه خاصی برخوردار است. *بصائر الدرجات* محمد بن حسن صفار قمی (م. ۲۹۰/۹۰۳) یکی از کتاب‌های کهن در این زمینه است.^۱ این کتاب در دو نسخه وجود دارد که یکی از آن‌ها ممکن است خلاصهٔ دیگری باشد. در اخبار شیعه آمده است: «صفار» بسیاری از

۱. تمام آثار ذکرشده در این بخش منتشر شده‌اند؛ برخی تنها در قالب چاپ سنگی و عمدتاً در قالب نسخه‌های چاپی. این نسخه‌ها نتیجهٔ تلاش‌های عمدهٔ اخیر توسط علما در عراق و قم است.

سخنانی را که در بصائر گنجانده، از مدرکی (صحیفه‌ای) که پیامبر ﷺ به علی علیه السلام املا نموده، استنساخ کرده است. بسیاری از اخبار موجود در بصائر توسط ابوجعفر محمد بن یعقوب کلینی (م. ۳۲۹/۹۴۱) در اصول کافی گنجانده شده است. این اثر کلیدی، مجموعه آموزه «امامت» را در قالب احادیث متعددی، در خلال دو مجلد خود جای داده است. این احادیث با موضوعاتی از قبیل ضرورت امام، باور به امام پیش شرط اعتقاد حق، علم امام و مانند آن در ارتباط است. هم چنین این اخبار و اخبار مشابه آن در آثار اعتقادی مربوط به امامت نیز نقل شده‌اند؛ مثل اعتقادات امامیه نوشته ابوجعفر محمد بن علی بن بابویه (م. ۳۸۱/۹۹۱) و در مقیاس کوچک تر کتاب الشافی فی الامامة که پاسخ علی بن حسین شریف مرتضی (م. ۴۳۶/۱۰۴۴) است به گزارشی ضد شیعی در باب امامت، نوشته قاضی عبدالجبار بن احمد معتزلی (م. ۴۱۵/۱۰۲۵). خلاصه‌ای از الشافی نیز با عنوان تلخیص الشافی توسط ابوجعفر محمد بن حسن طوسی (م. ۴۶۰/۱۰۶۷) تألیف شده است.

افزون بر احادیثی که جایگاه ویژه سازمان امامت را مطرح می‌کند، اخبار متعددی در ارتباط با هریک از امامان وجود دارد که با استناد به کلمات و اعمال پیامبر ﷺ انتصاب صریح آن امام را اعلام می‌دارد. فضایل و حق حکومت علی علیه السلام، اولین امام شیعه، موضوع بسیاری از اخباری است که اغلب تحت عنوان «خصائص»، «مناقب» یا «فضایل» علی علیه السلام گردآوری شده است. از میان آثار متعدد از این دست، می‌توان به خصائص امیرالمؤمنین علیه السلام از محمد بن حسین شریف رضی (م. ۴۰۶/۱۰۱۵) اشاره کرد. (همین عنوان به اثری از نویسنده سنی ابوعبدالرحمان احمد بن شعیب نسائی (م. ۳۰۳/۹۱۶) نیز تعلق دارد. وی یکی از مؤلفان متعدد غیرشیعی است که احادیثی را در فضایل علی علیه السلام گردآوری کرده است.) زندگی‌نامه علی علیه السلام از دیدگاه شیعه، بخش عمده کتاب الارشاد فی معرفه حجج الله علی العباد نوشته نویسنده مشهور و نظریه پرداز، محمد بن محمد بن نعمان، شیخ مفید (م. ۴۱۳/۱۰۲۲) را به خود اختصاص داده است. مفید هم چنین نویسنده کتاب الجمل است که به نام «النصره فی حرب البصره» نیز شناخته می‌شود. این اثر مشتمل بر احادیث شیعی مرتبط با جنگ جمل (جمادی الثانی ۳۶/ دسامبر ۶۵۶) است که در آن سپاه علی علیه السلام بر ضد عایشه، طلحه، زبیر و طرفدارانشان پیروز شد. ادبیات فاخری از سخنان منسوب به علی علیه السلام در نهج البلاغه گنجانده شده

است که نویسنده آن، به گمان، شریف رضی است. احادیث مربوط به حقوق علی علیه السلام بارها در آثار جدلی ضد سنی، مانند الاختصاص مفید و الاحتجاج علی اهل اللجاج ابومنصور، احمد بن علی طبرسی (م. آغاز قرن ششم / قرن دوازدهم) پدیدار شده است. از میان مشهورترین کتاب‌های زندگی نامه‌ای، که تنها به یکی از امامان اختصاص دارد، می‌توان به عیون اخبار الرضا علیه السلام اثر ابن بابویه اشاره کرده که درباره امام هشتم، علی بن موسی الرضا علیه السلام است که در ادبیات شیعه با نام ابوالحسن ثانی (م. ۲۰۳/۱۱۸) شناخته می‌شود. ابن بابویه در این اثر علاوه بر نقل بسیاری از سخنان ایشان، تفسیری شیعی از رابطه میان [امام] رضا علیه السلام با مأمون، خلیفه عباسی (حکومت. ۱۹۸-۲۱۸ / ۸۱۳-۸۳۳) را در اختیار قرار داده است.

در بسیاری از احادیث برای این که تعداد امامان مشروع دوازده است، تأکید شده است. چنین احادیثی، نه تنها به طور مستقیم با نظر اهل تسنن مخالف است، بلکه برخلاف غیر امامیانی از قبیل زیدیه و اسماعیلیه نیز هست. یک نمونه از آثار تألیف شده از این احادیث کفایة الاثر فی النص علی الائمه الاثنی عشر (مقدار کافی از اخباری که به انتصاب دوازده امام اشاره می‌کند) است. نویسنده این اثر به اعتقاد بسیاری از بزرگان شیعه علی بن محمد بن علی خزاز رازی (م. ۳۸۱/۹۹۱) از شاگردان ابن بابویه است. تنها تعداد امامان نیست که باید بدون هیچ تردیدی بر دوازده پایه گذاری شده باشد، بلکه در ارتباط با غیبت امام دوازدهم و بازگشت ایشان در آینده نیز باید اثبات شود که فرمان آن از جانب خداوند صادر شده و محمد صلی الله علیه و آله و سلم و امامان علیهم السلام نیز از آن اطلاع داشته‌اند. مشهورترین تألیفات نگاشته شده از اخبار این موضوع، اکمال (کمال)، الدین و اتمام (تمام) النعمه از ابن بابویه، کتاب الغیبه نوشته شاگرد کلینی، ابوعبدالله محمد بن ابراهیم بن زینب کاتب نعمانی (م. ۳۶۰/۹۷۱) و کتاب الغیبه ابوجعفر طوسی است.

یکی از منابع گران بها برای احادیث، توسط مفسران قرآن کهن شیعه فراهم آمده است. در برخی تفاسیر، تأکید بر آن دسته از احادیث شیعی است که دلایل نزول آیات خاص (اسباب النزول) را بیان می‌کند؛ برای مثال، در تفسیری که به امام یازدهم، امام حسن عسکری علیه السلام منسوب است و در نسخه ابن بابویه آمده است، همین مسئله [مطرح] است. تفسیر دیگری که در آن قضایای تاریخی بیشتری مرتبط با سیره بیان شده، تفسیر ابوالحسن علی بن ابراهیم قمی (۳۰۷/۹۱۹) از اساتید کلینی است. این تفسیر از یک روح

ضد سنی جدی سرشار است؛ به دلیل ویژگی اساساً جدلی، به سختی به مشکلات زبانی توجه شده است، و بسیاری از قسمت‌های قرآنی مشکل را کلاً نادیده می‌گیرد. قمی تفسیر خود را منحصر بر اساس بیانات منسوب به امام ششم، جعفر صادق علیه السلام بنا نهاده است. اولین راوی تفسیر قمی، ابوالفضل العباس بن محمد بن قاسم، اخباری از تفسیر ابوالجارود را به این اثر ملحق کرده است؛ مقصود تفسیر قرآنی است که ابوالجارود زیاد بن منذر از امام پنجم نقل کرده است.

تفسیر دیگری که عمدتاً بر پایه اخبار شیعه بنا شده، از عالم سمرقندی، ابوالنضر محمد بن مسعود بن محمد عیاشی سلمی (م. ۳۳۰/۹۳۲) است که پیش از پیوستن به شیعه، نویسنده‌ای پرکار در اهل سنت بود. آنچه از تفسیر عیاشی باقی مانده، تنها هجده سوره آغازین است. ممکن است این اثر هرگز تکمیل نشده باشد. بسیاری از احادیث این کتاب در اصول کافی کلینی نیز مشاهده می‌شود.

تفاسیر قرآنی متأخر شیعه، بیشتر به مسائل حقوقی و زبان‌شناسی و مشکلات اعتقادی می‌پردازد؛ هرچند حدیث، هنوز هم جایگاه برجسته‌ای در آن‌ها دارد. دو تفسیر مشهور از این دست، *التبیین فی تفسیر القرآن* از ابوجعفر طوسی و [تفسیر] معتبر *مجمع البیان فی تفسیر القرآن* از فضل بن حسن طبرسی (م. ۵۴۸/۱۱۵۳) است.

بر اساس گزارش‌ها، اخبار فقهی شیعه از زمانه‌ای بسیار آغازین موجود بوده است. در حقیقت، نویسندگان شیعه ادعا دارند که کتاب *گم‌شده السنن والاحکام والقضایا* که از نظر ایشان قدیمی‌ترین اثر فقهی شیعه است، توسط یکی از اصحاب به نام ابراهیم ابورافع نگاشته شده، که در دوره امامت علی علیه السلام در گذشته است. اخبار فقهی در اصول اربعمائه نیز یافت می‌شد. در دوران آل بویه، این قبیل اخبار در کتاب‌های مفصلی گنجانده شد که مهم‌ترین آن‌ها بعدها با عنوان «کتب اربعة» شناخته شد. این کتاب‌ها عبارتند از: *فروع کافی کلینی* که ادامه *اصول کافی* وی است؛ *من لا یحضره الفقیه* ابن بابویه؛ *تهذیب الاحکام* و *الاستبصار* ابوجعفر طوسی. این کتاب‌ها در ساختار خود از این نظر که تمام اخبار مرتبط با یک موضوع خاص را تحت یک عنوان دسته‌بندی می‌کنند، به آثار مصنف اهل تسنن شباهت دارند. نویسندگان نسل‌های متأخر، اخبار موجود در کتب اربعة را گردآوری کرده و شرح داده‌اند. یکی از این مجموعه‌ها، که احتمالاً امروزه مشهورترین باشد، *وسائل الشیعه الی احادیث الشریعه* از محمد بن حسن بن حر عاملی (م. ۱۰۴۳/۱۶۹۳) است.

احادیث شیعه غالباً به وسیله شیوخی انتقال می‌یافت که با تکیه بر حافظه خود و یا منابع مکتوب، به شاگردانشان املامی کردند. این آثار که با عنوان «أمالی» (دیگته‌ها) شناخته می‌شد، توسط علمای شیعه بسیار معتبر ارزیابی می‌شد؛ مخصوصاً هنگامی که شیخ از افراد صاحب‌نام بود. أمالی معمولاً در جلسه‌هایی (مجالس) پی‌درپی دیکته می‌شد؛ بدین جهت ممکن است، بعضی اوقات به این آثار با هریک از دو عنوان «أمالی» یا «مجالس» اشاره شود. کتاب‌هایی از این دست، بیشتر از عالمان برجسته قرن چهارم / دهم و پنجم / یازدهم از جمله ابن بابویه، مفید، شریف مرتضی و ابوجعفر طوسی نشئت گرفته است. اخبار موجود در أمالی دسته‌بندی نشده‌اند و به موضوعات مختلف تاریخی، اعتقادی و فقهی مرتبطند.

یک شاخه ویژه از ادبیات شیعه، معمولاً با اتکا به اخبار مرتبط، به توصیف دلایل (علل) احکام و اعتقادات مختلف می‌پردازد. کتاب *المحاسن* ابوجعفر احمد بن محمد بن خالد برقی (م. ۲۷۴/۸۸۷) که عمدتاً مبتنی بر اخباری در زمینه آداب است، شامل بخش ویژه‌ای در ارتباط با علل است. بیشتر محتوای ارزشمند مرتبط با عقاید شیعه [نیز] در *علل الشرایع* ابن بابویه نگه‌داری شده است. ابن بابویه هم‌چنین مؤلف *معانی الاخبار* است که در آن معانی احادیث مشکل و کلمات و اصطلاحات مبهم توضیح داده شده است.

برای تکمیل این مرور کوتاه بر ادبیات حدیثی کهن شیعه باید تأکید کرد که بیشتر محتوای مهم دوره متقدمان در آثار دائره‌المعارفی عالمان متأخر شیعه حفظ شده که عمدتاً در قرن‌های هفتم / سیزدهم و هشتم / چهاردهم و مجدداً در دوره صفویه، گسترش یافت. از جمله پرکارترین این نویسندگان، ابوجعفر محمد بن علی بن شهر آشوب (م. ۵۸۸/۱۱۵۲) مجموعه‌ای از احادیث فضایل علی علیه السلام و فرزندانش را با عنوان *مناقب علی بن ابی طالب* نوشت، و علی بن موسی بن طاووس (م. ۶۶۴/۱۲۶۶) و حسن بن یوسف بن مطهر حلی (م. ۷۲۶/۱۳۲۵) هر دو به تفصیل درباره حدیث، کلام و تاریخ، کتاب نوشتند. مشهورترین محصول دوره صفویه، [کتاب] *گسترده بحار الانوار* از محمد باقر بن محمد تقی مجلسی (م. ۱۱۱۰/۱۷۰۰) است که گنجینه بی‌نظیری از اطلاعات ارزشمند در زمینه تاریخ، اعتقادات و حدیث شیعه است. مجلسی از طیف وسیعی از منابع شیعی استفاده می‌کند؛ با وسواس منبع هریک از گزارش‌هایش را نقل می‌کند و نقل‌های او

همواره دقیق است. فهرست مفیدی از بحار به وسیله عباس بن محمد رضا قمی (م. ۱۹۴۰) با عنوان *سفینه البحار و مدینه الحکم والآثار* تدوین شده است.

نقد و بررسی مقاله

اتان کلبیگ

«اتان کلبیگ» مستشرق یهودی الاصل و متولد سال ۱۹۴۳ در تلاویواست. وی پس از اخذ مدرک کارشناسی ارشد در ۱۹۶۸ در اسرائیل به دانشگاه آکسفورد رفت و در سال ۱۹۷۱ با نگارش رساله‌ای تحت عنوان «نگرش شیعیان امامی به صحابه پیامبر» موفق به دریافت مدرک دکتری شد. وی پس از بازگشت به اسرائیل به تدریس در دانشگاه پرداخت و در سال ۱۹۹۱ به مقام استادی رسید.

مطالعات کلبیگ بر موضوع افکار و ادبیات اسلامی و به ویژه شیعه در قرون اولیه اسلامی متمرکز است و به طور خاص به مطالعه درباره حدیث شیعه علاقه بسیاری دارد. وی در کتاب‌ها و مقالات متعددی به توصیف و تحلیل تاریخ، عقاید و فقه شیعه پرداخته است.^۱ «فرانک استوارت» در معرفی اتان کلبیگ برای وی چهار عنوان کتاب، یک عنوان ویراست کتاب، ۳۹ مورد مقاله تخصصی، ۴۷ مورد مقاله دائره‌المعارف و ۲۱ مورد مطلب مروری ذکر کرده است. وی در مطلب خود به ترجمه یک اثر به عربی، چهار اثر به ترکی و شش اثر به فارسی اشاره می‌کند و در این میان، ترجمه کتاب *طولانی کتابخانه ابن طاووس* به زبان فارسی، که یک سال پس از انتشار، در شهرقم و با همکاری دو مترجم برجسته صورت گرفته را بسیار قابل توجه می‌داند.^۲

مهم‌ترین محورهای موضوعی آثار کلبیگ عبارتند از: تاریخ تطور اندیشه شیعی، کتاب‌شناسی مصادر حدیثی شیعه، آموزه‌های اختصاصی کلام شیعه، دیدگاه‌های شیعه در ارتباط با اهل سنت و بررسی جریان‌های حدیثی شیعه. از مهم‌ترین آثار ترجمه شده وی به زبان فارسی نیز می‌توان از کتاب *کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او* و مقاله‌های «الاصول الاربعماه» و «از امامیه تا اثنی عشریه» نام برد. کلبیگ از نظر میزان احاطه به حدیث و فقه شیعه از جمله برجسته‌ترین و تأثیرگذارترین پژوهش‌گران تاریخ

1. The Hebrew University of Jerusalem" 1395" Prof. Etan Kohlberg" 1395.

2. Bar.Asher and Kohlberg 2009, 25.

استشراق به شمار می‌رود.

مقاله فوق‌گزارشی نسبتاً جامع از سیرگردآوری و تدوین حدیث شیعه در قرن‌های اولیه است که توسط کلب‌برگ به رشته تحریر درآمده است.

این مقاله شامل دو بخش است؛ در بخش اول با عنوان «گردآوری و نقل» گزارشی از تاریخ گردآوری و تدوین حدیث شیعه در مراحل مختلف قرن‌های اولیه ذکر شده است. در این گزارش عوامل تأثیرگذار بر تاریخ حدیث شیعه از قبیل اختلافات شیعه و اهل سنت، اختلافات درون‌مذهبی، شرایط سیاسی و رابطه با حاکمیت و سایر انگیزه‌ها و عوامل مؤثر از دیدگاه کلب‌برگ به خوبی مورد تبیین قرار گرفته است. بخش دوم مقاله با عنوان «توصیف پیکره حدیث شیعه» نیز به گونه‌شناسی آثار حدیثی شیعه و تحلیل آن اختصاص یافته است. ساختار این اثر، گزارشی بوده و منابع و مآخذ کلب‌برگ در آن ذکر نشده است.

هرچند یکی از مسائل رایج در مطالعات حدیثی مستشرقان، پرداختن به موضوع تاریخ‌گذاری و اشاره صریح یا ضمنی به این نظریه است که حدیث اهل سنت و اسناد آن در زمانی متأخر از قرن اول و براساس شرایط و نیازهای مسلمانان ساخته و پرداخته شده، به نظر می‌رسد شرایط حدیث شیعه کاملاً متفاوت بوده و از نگاه برون‌دینی نیز از وضعیت قابل قبولی برخوردار باشد. یکی از مهم‌ترین نقاط قوت این مقاله، گزارش اجمالی اتان کلب‌برگ از مبتنی بودن جوامع متأخر بر جوامع اولیه و نقش مؤلفان جوامع اولیه بر پالایش و نقل روش‌مند و دقیق از اصول اربع‌گانه است. این گزارش در مجموع، تأییدکننده چرخه نقل حدیث شیعه از زمان معصومان علیهم‌السلام تا دوره معاصر است. این نگاه مثبت علاوه بر مزیت‌های تاریخ حدیث شیعه نسبت به اهل سنت، از احاطه نسبتاً مناسب کلب‌برگ بر تاریخ حدیث شیعه نیز متأثر است.

اگرچه این مقاله در مقایسه با سایر آثار مستشرقان از نقاط مثبتی برخوردار است، ولی به نظر می‌رسد برخی از دیدگاه‌های ارائه‌شده توسط کلب‌برگ به دلیل مبتنی بودن بر برخی مبانی و پیش‌فرض‌های اشتباه و یا به دلیل اطلاعات غلط وی صحیح نبوده و نیاز به نقد و اصلاح دارد که در ادامه مورد اشاره قرار می‌گیرد.

الف. برخی از مبانی کلب‌برگ و آرای مبتنی بر آن

برخی از مبانی کلب‌برگ که موجب ارائه دیدگاه‌های اشتباهی از جانب وی شده

عبارتند از:

۱. تطور تاریخی عقاید شیعه

دیدگاه اتان کلبرگ در ارتباط با عقاید شیعه، به ویژه آنچه در این مقاله در ارتباط با شکل‌گیری نظریه عصمت و علم امام بیان شده، مشابه بسیاری از مستشرقان از جمله هانس هالم در کتاب تشیع^۱، بر اساس فرضیه تکامل تدریجی مذهب شیعه است. بر اساس این دیدگاه، عقایدی از قبیل مفهوم امام، ویژگی‌های عصمت و علم امام، تعداد دوازده امام، دوره طولانی غیبت امام دوازدهم و مفاهیمی از این دست، به مرور شکل گرفته و تکمیل شده و متفاوت از اعتقادات شیعیان اولیه است.^۲

کلامیان شیعه به شدت با این دیدگاه مخالفند و به نظرمی‌رسد «در دسترس نبودن آثار اعتقادی شیعه در قرن دوم»، «کم‌اطلاعی از سیر تاریخی کلام شیعه»، «عدم توفیق در بازشناسی احادیث صحیح از ضعیف» و وجود برخی مبانی غلط موجب شکل‌گیری این دیدگاه شده است. طرح این دیدگاه از جانب سید حسین مدرسی، روحانی شیعه و پژوهش‌گر دانشگاه پرینستون در کتاب مکتب در فرایند تکامل، با نقدهای فراوانی از جانب محققان شیعی مواجه شده و مقالات و کتاب‌های متعددی در مقام پاسخ به این نظریه به رشته تحریر درآمده است.^۳

باور به تطور تاریخی عقاید شیعه را می‌توان در تعبیر کلبرگ درباره شکل‌گیری غلونی نیز مشاهده کرد. وی غلات را شیعیانی می‌داند که در دوره‌های بعدی مورد تحقیر و کم‌توجهی قرار گرفته‌اند؛ در حالی که غلات از گروه‌های شیعه نبوده و باید از گروه‌های منتسب به شیعه به شمار آیند. هرچند برخی در توجیه پدیده غلات همانند کلبرگ ایشان را جزء شیعیان دانسته و یا معتقدند عقاید شیعه توسط اذهان ضعیف و مغرض از حد منطقی خود خارج شده و به غلو کشانیده شده است، ولی این توجیه قابل پذیرش

1. Shi'ism. Columbia University Press.

۲. «از امامیه تا اثنی عشریه»، مجله دین و ارتباطات، ش ۲، صص ۲۰۱-۲۲۰.

۳. برای نمونه: مقاله «تحلیل انتقادی دیدگاه مدرسی طباطبایی در کتاب «مکتب در فرایند تکامل» در مورد احادیث شیعی»، مجله پژوهش‌های قرآن و حدیث، ش ۴۸، صص ۸۹-۱۱۰؛ مقاله «تأملی در «مکتب در فرایند تکامل»»، مجله قیاسات ش ۱۲، صص ۱۵۳-۱۸۳؛ مقاله «نقدی بر فرضیه تطور امامت شیعی؛ بررسی استنادهای کتاب «مکتب در فرایند تکامل» بخش مربوط به دوران امامت حضرت امام صادق علیه السلام» مجله امامت پژوهی ش ۴، صص ۲۰۷-۲۴۸. مقاله «نقدهای حسن طارمی بر مقدمه کتاب مکتب در فرایند تکامل»، مجله کتاب ماه دین، ش ۱۱، صص ۱۲-۱۹.

نیست، زیرا:

اولاً، غلات از همان ابتدا الوهیت ائمه یا نبوت آنان را مطرح کردند و این ربطی به عقاید شیعه مانند: عصمت، علم غیب، مهدویت و وصایت ندارد. بله، غلات بعضی از این عقاید را تحریف کرده، به گونه‌ای دیگر برای پیروان خود بیان کردند، اما این دلیل آن نمی‌شود که سرچشمه غلورا عقاید شیعه بدانیم، بلکه این غلات بودند که در تحریف بعضی از این عقاید، مستمسک خوبی برای توجیه بعضی عقاید خرافی خود دیدند؛ مثل این که بعضی از آنان رهبران خود را مهدی موعود می‌دانستند یا ادعای علم به همه کائنات را برای رهبران خود می‌کردند و...

ثانیاً، از دو شقی که در توجیه بیان شد، یعنی اذهان ضعیف و مغرض، فقط شق دوم را در اصل پدید آمدن غلات می‌پذیریم؛ یعنی این افراد مغرض بودند که عقاید شیعه را تحریف کرده، مستمسک خود قرار دادند. بله، افراد ضعیف نیز در بعضی از موارد پیرو آنان شدند، اما نه این که اصل عقاید شیعه، باعث انحراف آنان شده باشد.

ثالثاً، اگر غلات واقعاً شیعه و معتقد به اصول تشیع بودند، باید از نهی‌های فراوانی که از ائمه علیهم‌السلام درباره غلوم می‌رسید، اطاعت می‌کردند و از غلودست برمی‌داشتند.^۱

کلبرگ در نوشته خود، اختلاف نظر بین دو مکتب عقل‌گرا و نقل‌گرای شیعه را نیز به نحوی تصویر کرده است که مؤید روند تکاملی مذهب شیعه باشد؛ در حالی که علی‌رغم اذعان به وجود دو مکتب متفاوت در شیعه و تداوم اختلاف این دو دیدگاه تا امروز، این مسئله الزاماً به معنای پذیرش تکاملی بودن مذهب شیعه نبوده و دیدگاه رایج میان علمای شیعه، مخالف این نظریه است.

در کنار دو دلیل غیبت امام و حکومت آل بویه، تفاوت شرایط پیرامونی شیعه بین قم به عنوان شهری کاملاً شیعه و بغداد و کوفه به عنوان شهرهایی با اکثریت سنیان عقل‌گرا نیز عامل دیگری در تفاوت رفتار علمای شیعه در میزان و شیوه بهره‌گیری از احادیث در این حوزه‌هاست که در کلام کلبرگ مورد توجه قرار نگرفته است.

۲. ذات جدلی معارف شیعه

از جمله مبانی روبین، تأکید بیش از اندازه برویژگی جدلی معارف شیعی است. وی

۱. غالیان، صص ۴۵ و ۴۶.

در طبقه بندی محتوایی احادیث شیعه به موضوعات فضایل، فقه و کلام اشاره کرده و بر اساس دیدگاه خود آن‌ها را ناشی از ذات جدلی حدیث شیعه می‌داند.

ابتنای حدیث شیعه بر ذاتی جدلی به صورت جدی محل نقد و مناقشه است. اگر مقصود از این عبارت، توجه حدیث شیعه به پاسخ‌گویی به سیل شبهات و انحرافات است که در جامعه اسلامی و غالباً در قالب تفکرات اهل سنت وجود داشت، این موضوع صحیح بوده و توسط بزرگان شیعه نیز مورد اشاره قرار گرفته است؛ ولی اگر مقصود از انتساب جدلی بودن به ذات حدیث شیعه، آن است که شیعیان در راستای جدال با اهل سنت اقدام به ایجاد احادیثی با مضامین فضایل، فقه و کلام کرده‌اند، این کلام صحیح نیست. وجود بسیاری از فضایل اهل بیت علیهم‌السلام در مصادر اهل سنت و از طریق راویان سنی، شکل‌گیری مذهب فقهی شیعه معاصر و حتی پیش از شکل‌گیری مذاهب فقهی اهل سنت، و موضوعات کلامی کاملاً متمایز در بخشی از مباحث کلامی شیعه و اهل سنت، همه حکایت از استقلال حدیث شیعه در شکل‌گیری، و اتکای آن بردانش الهی اهل بیت علیهم‌السلام دارد.

کلبرگ علاوه بر کتب فقهی، فضایل و کلام به موضوعاتی از قبیل کتب أمالی و علل نیز اشاره دارد. در این میان برخی موضوعات، از جمله احادیث ادعیه، زیارات و اخلاق که بخش عظیمی از پیکره حدیث شیعه را در قالب عناوین متعددی از کتب متقدم و متأخر و بخش‌های قابل توجهی از جوامع روایی به خود اختصاص داده، از قلم افتاده است. شاید دلیل این موضوع، تمرکز بیش از حد کلبرگ بر ویژگی جدلی بودن در حدیث شیعه است.

۳. تأثیر گسترده تقیه بر دیدگاه‌های شیعه

کلبرگ معتقد است، تقیه جزء اصول دین شیعه بوده و شاخصه تمایز ایشان به شمار می‌رود و در تحلیل‌های ارائه شده در آثار خود، بسیاری از دیدگاه‌های شیعه را متأثر از آن می‌داند. این دیدگاه کلبرگ نیز ناشی از نقص اطلاعات روایی و تاریخ‌وی بوده و مطابق با واقع نیست. تقیه جزء اصول دین نیست، اختصاصی به شیعیان نداشته و بر اساس آموزه‌های قرآنی مورد تأکید مذاهب مختلف اسلامی است و در جایگاه تقیه در معارف شیعه زیاده‌روی شده است.^۱

۱. «نقدی روایی کلامی بر دیدگاه اتان کلبرگ در موضوع تقیه از منظر شیعه امامیه»، مجله علوم حدیث، ش ۱۸، صص

کلب‌رگ در این مقاله نیز ادعا کرده است نقل احادیث صحابه توسط شیعیان ناشی از تقیه است، در حالی که نمونه یا دلیلی برای این ادعا ذکر نمی‌کند. حتی اگر بتوان نمونه‌ای را برای این موضوع ذکر کرد، رفتار اشخاصی چون شیخ صدوق در نقل و سیع روایات از طرق اهل سنت در آثار خود، دیدگاه شخصیت‌های برجسته‌ای همچون شیخ طوسی در ارتباط با جواز بهره‌گیری از احادیث اهل سنت و ذکر ضوابط آن نزد شیعه^۱ وجود راویان متعدد اهل سنت در نقل روایت از امامان شیعه و موثق نامیدن روایات این دسته و تفکیک آن از روایات ضعیف^۲ همه نشان از آن دارد که شیعه اصالتاً نقل روایت از معصومان عَلَيْهِمُ السَّلَامُ توسط اهل سنت و به طور خاص صحابه را مردود نمی‌داند.^۳

ب. سایر آرای مورد نقد

علاوه بر موارد مزبور، برخی از سایر دیدگاه‌های ارائه شده در این مقاله نیز محل مناقشه است که مورد اشاره قرار می‌گیرد.

۱. خلط بین حجیت ذاتی قول صحابه و وثاقت ایشان

به نظر می‌رسد بین عدم حجیت ذاتی قول صحابه و عدم وثاقت ایشان در نقل حدیث از پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خلط شده باشد. کلب‌رگ پس از بیان آن که شیعیان معتقدند «صحابه نمی‌توانند ناقل قابل اعتمادی برای کلام پیامبر باشند»، استدلال‌هایی از قبیل عدم اتصاف صحابه به ویژگی‌های امامان از منظر شیعه، و استدلال شیعیان بر ضعف خلیفه دوم در پاسخ‌گویی به سؤالات، نقل می‌کند. این موارد، دلایل مناسبی است که قول صحابه را رأساً حجت ندانسته و این مقام را مختص به اهل بیت عَلَيْهِمُ السَّلَامُ بدانیم. ولی این مسئله منافاتی با وثاقت بخشی از صحابه برای نقل کلمات پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ندارد؛ هرچند از نظر عقیده و عمل در موضوع خلافت بلافصل امیرالمؤمنین عَلَيْهِ السَّلَامُ دچار لغزش شده باشند.

در حدیث شیعه هیچ‌گاه روایتی به دلیل اشتغال سند آن بر صحابه‌ای که معتقد به

۱۵۵-۱۸۰.

۱. العدة فی أصول الفقه، ص ۱۴۹.

۲. البدایة فی علم الدرایة، ص ۲۳.

۳. برای مشاهده دیدگاه‌های بیشتری در ارتباط با نقل از اهل سنت رک: «بررسی نقش روات مشترک در اخبار منتقله (مطالعه‌ی موردی؛ جعابی از مشایخ صدوق)»، مجله حدیث پژوهی، ش ۶، صص ۲۰۷-۲۳۸؛ «کارکردهای نقل روایات اهل سنت در منابع شیعی با تکیه بر روایات تفسیری»، مجله علوم حدیث، ش ۱۳، صص ۱۱۱-۱۵۲.

امامت اهل بیت علیهم السلام نیست، مورد تضعیف قرار نگرفته است. در علم درایه نیز روایات راویانی که ضمن داشتن انحراف عقیده، در سخنانشان قابل اعتمادند، موثق نامیده شده و از دایره روایات ضعیف خارج شده است. شیخ طوسی نیز در رجال خود، به اسامی ۴۶۷ نفر از صحابه ناقل روایت از آن حضرت اشاره کرده و ایشان را به جرم صحابه بودن از دایره راویان خارج نکرده است.

۲. اشمال بصائر الدرجات بر محتوای صحیفه علی علیه السلام

مشخص نیست کلبیگ شامل بودن کتاب *بصائر الدرجات بر صحیفه علی علیه السلام* را از چه منبعی نقل می‌کند. با توجه به این که روایات *بصائر الدرجات* مسند بوده و هریک از احادیث آن از طریق خاص خود نقل شده‌اند، ادعای استنساخ این اثر از صحیفه املاشده توسط پیامبر صلی الله علیه و آله بر امیرالمؤمنین علیه السلام را قابل قبول نمی‌کند؛ مگر این که در جایی ادعا شده باشد مضامین این کتاب در کتاب امیرالمؤمنین علیه السلام وجود داشته که این هم یک فرضیه بوده و جز در احادیثی که به این موضوع تصریح کرده‌اند، قابل پذیرش نیست.

۳. عدم وجود اصول و روضه کافی در زمره کتب اربعه

کلام کلبیگ در احصای کتب اربعه، موهم آن است که وی فقط *فروع کافی* را جزء کتب اربعه می‌داند؛ حال آن که مجموعه کتاب *الکافی* جزء کتب اربعه به شمار می‌رود.^۱ حتی از نظر مؤلفانی از قبیل فیض کاشانی، یکی از مزایای کتاب *الکافی* در میان سایر کتب اربعه، اشمال آن بر مباحث غیرفقهی است، که مقصود بخش‌های اصول و روضه کافی است.^۲ شاید کلام کلبیگ ناشی از آن باشد که وی در این بخش در صدد ذکر کتب فقهی بوده و تنها به ذکر بخش فقهی *الکافی* اشاره کرده است.

نتیجه‌گیری

مقاله «حدیث شیعه» از اتان کلبیگ، گزارشی مختصر و نسبتاً جامع از وضعیت حدیث شیعه در سده‌های آغازین تاریخ اسلام است که برخلاف بسیاری از آثار مستشرقان و به دلیل تخصص کلبیگ در تاریخ حدیث شیعه، نگاه واقع‌بینانه‌تری بر آن حاکم است. این مسئله علاوه بر ابعاد و جزئیات دقیق و فراوان موجود در مقاله، در نوع

۱. کتب اربعه حدیث شیعه، ص ۱۷۴.

۲. الوافی، ج ۱، ص ۱۵.

نگرش نویسنده به اتصال مصادر متأخر حدیثی شیعه به مکتوبات اولیه که در دوره معاصراًئمه علیهم‌السلام به رشته تحریر درآمده، قابل مشاهده است. در مقابل، این مقاله به جهت برخی مبانی اشتباه کلبرگ و یا برخی اطلاعات ناقص و غلط، مشتمل بر آرائی است که مورد مناقشه بوده و نیازمند تصحیح است. از جمله مبانی اشتباه کلبرگ می‌توان به تطور تاریخی عقاید شیعه، ذات جدلی معارف شیعه و تأثیر گسترده تقیه بر دیدگاه‌های شیعه اشاره کرد.

کتاب‌نامه

- *البدایة فی علم الدراییة*، زین الدین بن علی (شهید ثانی)، تحقیق: محمدرضا حسینی جلالی، قم: محلاتی، ۱۴۲۱ق.
- *العُدَّة فی أصول الفقه*، محمد بن حسن طوسی، تحقیق: محمدرضا انصاری قمی، قم: انتشارات علاقبندیان، ۱۴۱۷ق.
- *رجال الطوسی*، محمد بن حسن الطوسی، قم: موسسه النشر الاسلامی، ۱۳۷۳ش.
- *غالیان*، نعمت الله صفری فروشانی، مشهد مقدس: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۷۸ش.
- *کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او*، اتان کلبرگ، ترجمه: علی قرائی و رسول جعفریان. قم: کتابخانه حضرت آیت الله العظمی مرعشی نجفی، ۱۳۷۱ش.
- *الوافی*، محمد محسن بن شاه مرتضی (فیض کاشانی)، تحقیق: ضیاء الدین علامه و فقیه ایمانی، اصفهان: مکتبه الإمام أميرالمؤمنین، ۱۴۰۶ق.
- «از امامیه تا اثنی عشریه»، اتان کلبرگ و محسن الویری. *دین و ارتباطات*، تهران: دانشگاه امام صادق علیه السلام، ۱۳۷۴، ش ۲.
- «الأصول الأربعمئة (اصل های چهارصدگانه)»، اتان کلبرگ و محمد کاظم رحمتی. *علوم حدیث*، قم: پژوهشگاه قرآن و حدیث، ۱۳۷۹، ش ۱۷.
- «بررسی نقش روایات مشترک در اخبار منتقله (مطالعه ی موردی؛ جعابی از مشایخ صدوق)» سیدرضا مؤدب و حسین ستار. *حدیث پژوهی*، کاشان: دانشگاه کاشان، ۱۳۹۳، ش ۱۱.
- «تأملی در مکتب در فرایند تکامل»، محمد جعفر جبریلی، *قبسات*، قم: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۳۸۶، ش ۴۵.
- «تحلیل انتقادی دیدگاه مدرسی طباطبایی در کتاب مکتب در فرایند تکامل در مورد احادیث شیعی»، عبدالهادی فقهی زاده و محمدمقداد امیری، *پژوهش های قرآن و حدیث*، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۹۴، ش ۱۲.
- «کارکردهای نقل روایات اهل سنت در منابع شیعی با تکیه بر روایات تفسیری»، محمد کاظم رحمان ستایش و حمید باقری، *علوم حدیث*، قم: پژوهشگاه قرآن و حدیث، ۱۳۸۷، ش ۴۹ و ۵۰.

- «کتب اربعه حدیث شیعه»، کاظم مدیرشانه چی، نامه آستان قدس، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۴۷، ش ۳۸.
- «نقدهای حسن طارمی بر مقدمه کتاب مکتب در فرایند تکامل»، فخاری و طارمی. کتاب ماه دین، تهران: خانه کتاب، ۱۳۸۸، ش ۱۴۲.
- «نقدی بر فرضیه تطور امامت شیعی؛ بررسی اسنادهای کتاب مکتب در فرآیند تکامل»، جواد علاءالمحدثین، امامت پژوهی، قم: بنیاد فرهنگی امامت، ۱۳۹۱، ش ۸.
- «نقدی روایی - کلامی بر دیدگاه اتان کلببرگ در موضوع تقیه از منظر شیعه امامیه»، مجید معارف، سیدسجاد طباطبایی نژاد و یحیی میرحسینی. علوم حدیث، قم: پژوهشگاه قرآن و حدیث، ۱۳۹۲، ش ۶۹.
- “Prof. Etan Kohlberg.” 1395. <http://en.emetprize.org>.
- “The Hebrew University of Jerusalem.” 1395. <http://www.huji.ac.il>.
- Bar.Asher, Me’ir Mikha’el and Etan Kohlberg. 2009. Le Shi’isme Imamite Quarante Ans Après: Hommage à Etan Kohlberg. Brepols.
- Beeston, A. F. L. 1983. Arabic Literature To The End Of The Umayyad Period. Cambridge University Press.
- Halm, Heinz. 2004. Shi’ism. Columbia University Press.